

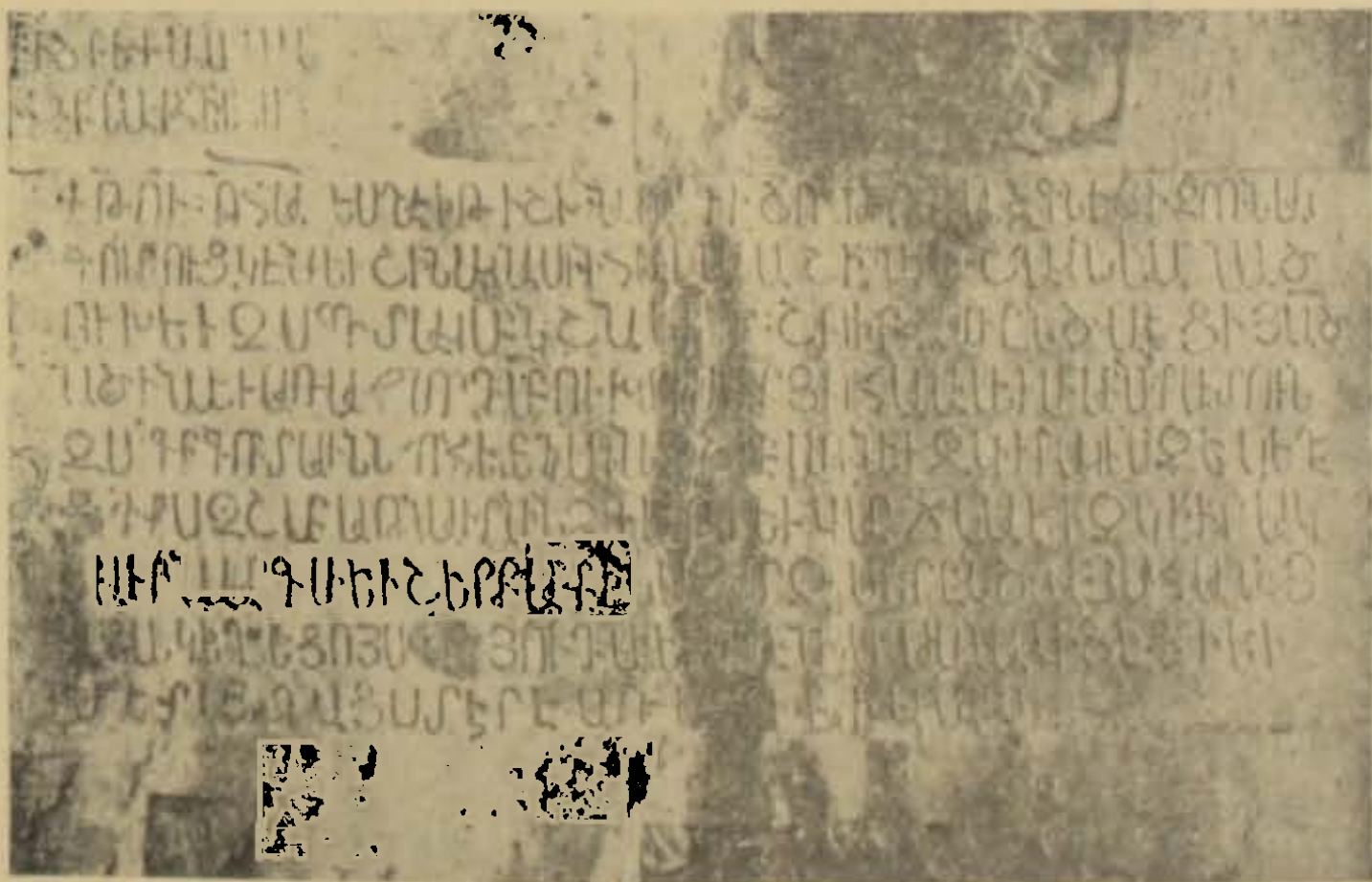
ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ

Ս. Ա. ԱՎԱԳՅԱՆ

Ա. ԴԱՎԻԹ ՇՈԹՈՌԿԱ ՈՐԴՈՒ ՆՎԻՐԱԳԻՐԸ

ՆՎ Ե ԱՃԱԿԱՆԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Դավիթ իշխանի այս նվիրատվական արձանագրությունը փորագրված է Սանահնի վանքի Ամենափրկիչ եկեղեցու ժամատան հյուսիսային պատին՝ արտաբուստ: Բնագիրը միանգամայն անեղծ է մնացել և նրա տառաշարքերի ընթերցումը բոլոր ընթերցանակողների մոտ էլ, քիչ բացառությամբ, մեջ է բերվում համարյա անսխալ: Բնագրի վերծանությունը, սակայն, ունի մի մուկ կետ, որ մինչև այժմ մնում է չպարզված. խոսքը երկրորդ շարքի բառաբաժանման մասին է, որտեղ թվարկվում են Դավթի նվերները վանքին. այսպես, «...շինական մի ի Հալալաշինի, մշակն, լմնածուխ...», այս բառերը, մանավանդ լմնածուխը (ըստ Հովհաննես Ղրիմեցու ընթերցման՝ Լ մասն ծուխ), չնայած հետազոտողների ջանքերին, մնացել են անբացատրելի: Նույնն է վիճակը նաև արձանագրության վերջին, առավել կատարյալ հրատարակության մեջ, որ իրականացրել է պրոֆ. Կ. Ղաֆազարյանը:

Նկ. 1. Սանահնի վանք. Դավիթ Շոթոռկա որդու արձանագրությունը:

Սակայն սույն դիտողության նպատակը այդ շվերծանված տառաշարքերի մեկնությունը չէ, որ վեր է մեր ուժերից, այլ արձանագրության առաջին տողում Շոթոռկա բառից հետո փորագրված է գրի (հնչյունի) ձևաբանական նշանակության պարզաբանումը, որ մեր կարծիքով զգալի նպաստ կարող է լինել

միջին դարերի վիմագրական հուշարձանների վերածանության և նրանց լեզվական իրողությունների ուսումնասիրության գործին:

Այդ տառաշարքը, ըստ պրոֆ. Ղաֆաղարյանի բնագործակության, կարդացվում է. «Թու Ուլկ: Ես՝ Դաւիթ իշխան, որդի ՇՈԹՈՒԼԼԷ գնեցի գՈՒՆԱԿ, Դոմուց կէսն...», և թվարկվում են Դավթի գնած ու վաճառքին նվիրած մյուս արժեքները¹:

Արդ, ինչպե՞ս բացատրել Եոթնակալ բառում վերջնահանգ է գրի առնալու թյունը: Բազմաթիվ այլ վկայություններից հայտնի է Եոթնակալ տոհմի հիմնադրի անունը՝ Շոթոնիկ, որ սեռական հոլովում օրինաչափորեն դառնում է Շոթոնկա, Շոթոկա կամ Շոդրոկայ և այդ ձևերով էլ հիշատակվում է մի շարք վիմական արձանագրություններում ու ձեռագրերում:

Բնագրի նախորդ հրատարակողները այս է-ն համարել են փորագրողի սրբալի կամ ավելագրություն և բնագործակալիս բաց են թողել (Ջալալյանց, Ղրիմեցի, Կոստանյանց): Գ. Հովսեփյանը պատկերում է է-ն, սակայն հարցական նշան դնելով մոտը, չի փորձում պարզել նրա իմաստը, թեև բառանշատման ժամանակ առանձին տեղավորելով, ինքնուրույն ձևաբանական միավոր է համարում²:

Ավելի հանգամանորեն խնդիրը քննում է պրոֆ. Ղաֆաղարյանը՝ Դավթի նվիրագրության վերածանությանը կցված ծանոթագրություններում: Այստեղ վերածանողը մեջ է բերում է գրի՝ տվյալ դիրքի համար բոլոր հնարավոր մեկնությունները (է — «բացասական մասնիկ չէ», «...հավանական չէ, որ է-ն ավելացված է իբրև էական բայի սահմ. եղանակի ներկա ժամանակի եզակի թվի երրորդ դեմք...» և այլն) և համոզիչ հնրքելով դրանք, ի վերջո, հավանական ու բնորոշելի է գտնում երկու բացառություն. կամ՝ «Շոթոնկալ բառի մեջ է-ն կարող է ավելորդ լինել» և կամ՝ «Շոթոնկալ է-ն Եոթոնիկ-ի սեռական հոլովն է եղել արձանագրությունը կազմողի բարբառում՝ Դաւիթ Շոթոնկալ որդի, — Դաւիթ Շոթոնկի որդի-ի»³: Ըստ Լեւոնյանի հեղինակը ավելի հակված է այս վերջին տեսակետի կողմը, քանի որ վերածանության մեջ, ինչպես վերը տեսանք, հենց այդպես էլ հրատարակել է:

Այսպիսով, ըստ Կ. Ղաֆաղարյանի է-ն տվյալ դիրքում հանդես է գալիս իբրև սեռականի հոլովակազմիչ և ըստ այդմ Շոթոնկալ բառի մեջ գործ ունենք սեռական հոլովի կրկնակ վերջավորությունների հետ՝ Շոթոնիկ սեռ. Շոթոկա + է = Շոթոնկալ:

Այս բացատրությունը միանգամայն անբնորոշելի է ոչ միայն այն պատճառով, որ սեռական հոլովի կրկնակ հոլովակազմիչների իրողությունը անծանոթ է հին գրական հայերենին, միջին հայերենին, բոլոր հայ բարբառներին, այլև մանավանդ նրանով, որ հայերենի պատմությունը սեռական հոլովի է հոլովակազմիչ չի ճանաչում բաղաձայնով վերջացող անունների համար, որպիսին է Շոթոնիկը: Ընդդեմ է, ի հանդուգ մի շարք անձնանուններ X—XIII դարերի վիմական բնագրերում և ձեռագրերի հիշատակարաններում ունենում են սեռականի և տրականի է/ն-ով վերջավորվող գուգադիր հոլովաձևեր, որոնք

¹ Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահնի վանքի և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 108:

² Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Նյութեր և ուսումնասիրություններ..., պր. Ա, Երուսաղեմ, 1935, էջ 32:

³ Կ. Ղաֆաղարյան, նշվ. աշխ., էջ 108:

ծագումնաբանորեն արդյունք են հին գրական հայերենի եայ (եա) եռաբարբա-
 ութի թուլացման (հմմտ. Վարդենի սեռ. Վարդենեայ > Վարդենէ, Թագուհի սեռ.
 Թագուհեայ > Թագուհէ և այլն)⁴, սակայն Շոթոռիկ անունը ոչ մի պայմանով
 չէր կարող ենթարկվել այդ օրինաչափության ազդեցությանը: Շոթոռկաէ են-
 թադրյալ սեռական հոլովաձևը անհավանական է նաև հայերենի հնչյունական
 օրենքների առումով. ա և է ձայնավորների հորանջ առաջացնող հանդիպումը
 հազիվ թե հնարավոր լինի հաշտեցնել նույնիսկ հայ բարբառների ամեն ինչ
 հանդուրժող հնչյունափոխական կանոնների հետ:

Մի խոսքով, ավելի դյուրին է համաձայնել պրոֆ. Ղաֆադարյանի առա-
 ջին ենթադրությանը և է-ն համարել ավելադրություն, քան ընդունել այդ դրի
 (հնչյունի)՝ սեռականի հոլովակազմիչ լինելու վարկածը:

Բայց ի՞նչ է վերջապես այդ է գիրը կամ հնչյունը: Մեր կարծիքով է գիրը
 տեղին է փորագրված և ոչ մի դեպքում չի կարելի ավելադրություն համա-
 րել: Սակայն բառանշատման ժամանակ այն պետք է կցել ոչ թե Շոթոռկա ան-
 վան վերջին, այլ հաջորդ գնեցի բայի սկզբին և այդ դեպքում կստանանք. «Թու
 ՈՂԱ: Ես՝ Դաւիթ իշխան, որդի Շոթոռկա էգնեցի զՈւնակ, Գոմուց կէսն...» և
 այլն:

Այստեղից պարզվում է, որ է-ն դրվել է գհեմ բայի անցյալ կատարյալ
 ժամանակի առաջին դեմքի վրա և այս դիրքում հանդես է գալիս իբրև տվյալ
 բայաձևի և նախահավելվածի տարբերակ (է):

Գրաբարի քերականությունից հայտնի է, որ հին հայերենում, ինչպես և
 հնդեվրոպական մի շարք լեզուներում, բայի անցյալ կատարյալ ժամանակի
 եզակի թվի երրորդ դեմքի միավանկ բայաձևերը կարող էին ունենալ զուգա-
 հեռ գործածություն՝ առանձին, միավանկ և վանկային անեցումով կամ և նա-
 իախավելվածով. այսպես, հասանեմ բայից՝ հասի, հասեր, հաս կամ եհաս,
 գտանեմ-ից՝ գտի, գտեր, գիտ կամ եգիտ և այլն⁵: Միայն երեք կարճ բայեր՝
 գամ, տամ, դնեմ և աճական էին ստանում անց. կատարյալ ժամանակի բոլոր
 դեմքերում, ինչպես նաև այդ հիմքից կազմվող մի քանի այլ ձևերում. այս-
 պես, գամ բայից՝ ե-կի, ե-կիր, եկն, ե-կաֆ, ե-կիֆ, ե-կին, տամ բայից՝ ե-տու,
 ե-տուր, ե-ա, տուաֆ, ե-տուֆ, ե-տուն, դնեմ բայից՝ ե-դի, ե-դեր, ե-դ, ե-դաի,
 ե-դիֆ, ե-դին և այլն⁶:

Ավելի ուշ, հետմեսրոպյան շրջանի մատենագրական աղբյուրներում ձայ-
 նավորով սկսվող միավանկ բայաձևերի և աճականը օրինաչափորեն փոխվում
 է է-ի (ածի, ածեր, ած կամ *էյած > էաւծ, օծի, օծեր, օծ կամ *էյօծ > էօծ): Ի
 տարբերություն հնդեվրոպական մյուս լեզուների (հին պարսկերեն, ղենդերեն
 և այլն) հայերենում է(է) նախահավելվածը որևէ քերականական իմաստ չէր
 արտահայտում, այլ ծառայում էր ձևերի ամբողջականության պահպանմանը
 և նրանց ներդաշնակությանը, քանի որ դրվում էր «միայն շատ կարճացած

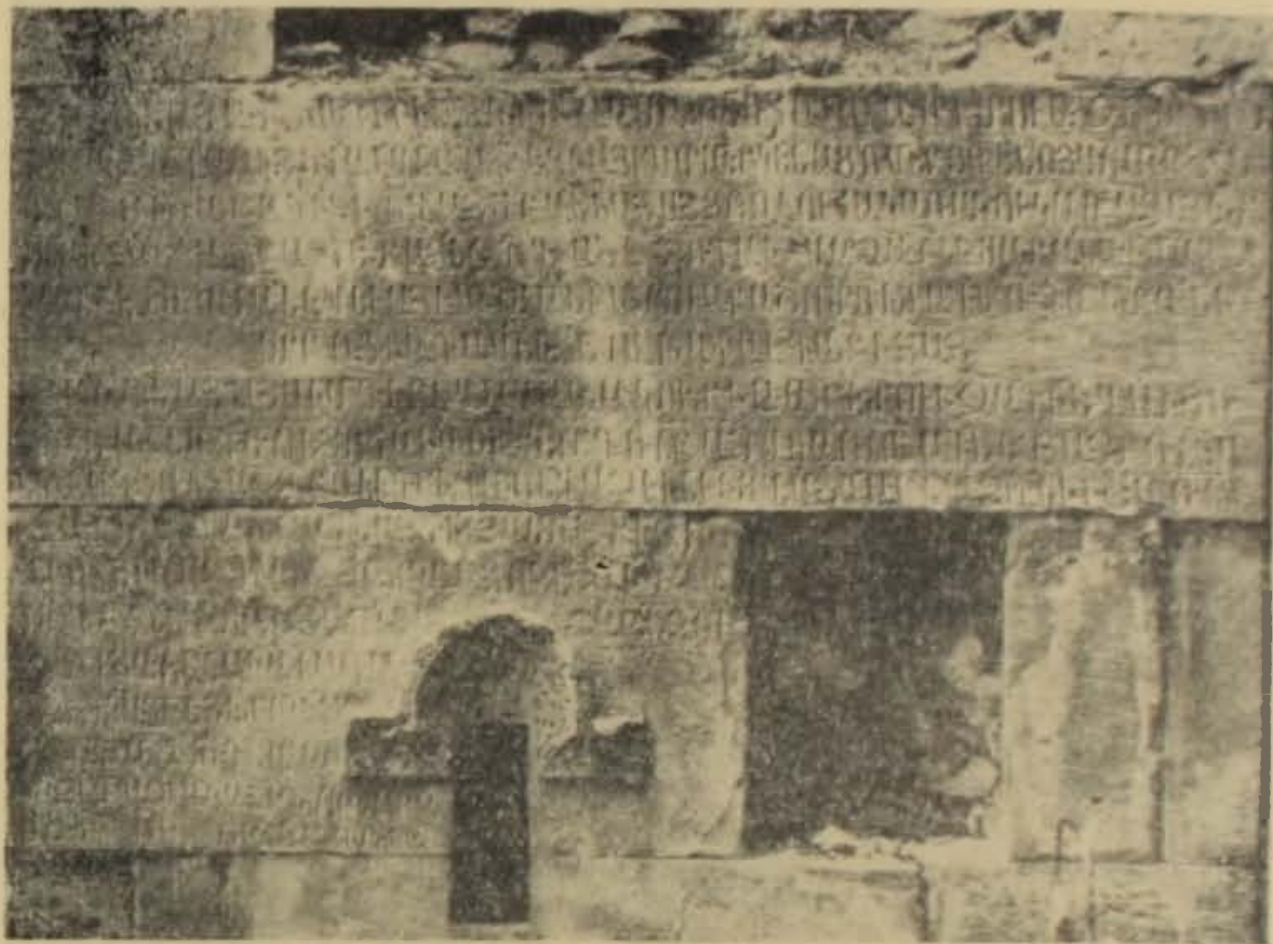
⁴ Ավելի մանրամասն տե՛ս մեր «Ի հանգուղ անձնանունների սեռական, տրական հոլովների
 կազմությունը Ժ—ԺԳ դդ. վիճական արձանագրություններում» հոդվածը, «Ն. Մառը և հայագի-
 տության հարցերը» ժողովածու, Երևան, 1968, էջ 145:

⁵ Գրաբարի քերականներից ոմանք բաղաձայնով սկսվող միավանկ բայաձևերի ինքնուրույն,
 առանց աճականի գործածությունը հատուկ են համարում միայն հետմեսրոպյան շրջանի գրա-
 կան հայերենին. «Դասական շրջանում ոչ էաւծ կա և ոչ էլ հատ», տե՛ս Մ. Մաքսուդյանց,
 Աճումը հայերենի մեջ, «Արարատ», 1915, № 4—5, էջ 470:

⁶ J. Karst, Historische Grammatik..., Strassburg, 1901, էջ 321:

քեան Հայոց եւ Գրիգոր... զնեցի: Ն: գրամ եւ էՏՎԻ ի սուրբ Առաքելս...»¹²:
 նույն բայաձեւը այլ ուղղագրությամբ գտնում ենք Մակարավանքի (զ. Աշաջուր,
 Իջևանի շրջ.) գլխավոր եկեղեցու արեւելյան պատին փորագրված նվիրագրու-
 թյան մեջ. «Այս իմ գիր է Վասակա Կուսկանա, որ էՏՈԻԻ զայգին վանիցս...»¹³:

Նկ. 2. Մակարավանքի գլխավոր եկեղեցու արձանագրությունը:

Թվարկված օրինակները վերաբերում են տաճ բայի անց. կատարյալ ժա-
 մանակի ե (Ն) աճականով ձևերին եղակի և հոգնակի թվում: Ճիշտ է, այստեղ
 է նախահավելվածը ամենուրեք դրված է երկվանկ բայի վրա, սակայն շեղումը
 հին գրական հայերենի օրենքներից այնքան էլ զգալի չէ և կարող է բացատրվել
 համաբանության աղղեցությամբ, քանի որ, ինչպես տեսանք, նույն բայը դը-
 րաբարում ևս ստանում էր ե աճականը անց. կատարյալ ժամանակի բոլոր
 դեմքերում և թվերում (բացի տուա՛մ ձևից):

Հետագա վկայությունները վերաբերում են ե (է) նախահավելվածի գոր-
 ծածությանը մի քանի այլ բայերի հետ և զալիս են հաստատելու վերևում սահ-
 մանած օրինաչափությունը վիմագրական հուշարձաններում: Այսպես, բառ-
 նամ քայի անցյալ կատարյալ ժամանակի հոգնակի երրորդ դեմքը՝ բաբձին
 Անիի գլխավոր դարպասի մի արձանագրության մեջ հիշատակված է երաբձին
 ձևով. «...Եւ խորհուրդ բաբի ծագեալց ի սիրտ պատրոնացն Գրիգորի եւ Յոհանն-
 անիսի, որ զբաղաւս մեր նորոգեալ շինեցին եւ զամենայն հաւկապահանջութիւն:

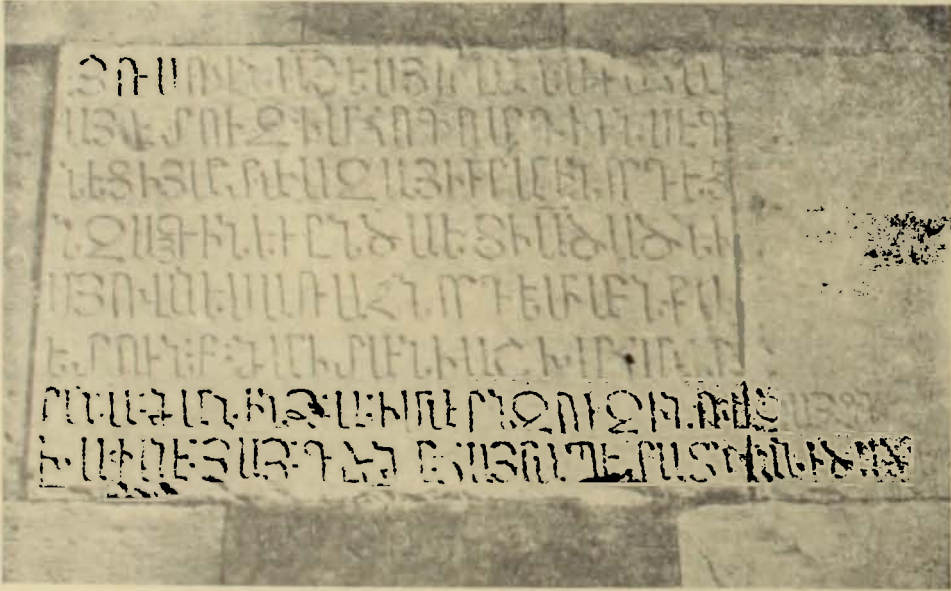
¹² Հ. Օրբելի, Դիվան հայ վիմագրության, պր. Ա, 1966, էջ 13:

¹³ Միակ հրատարակությունը տե՛ս Գ. Սարգսյան, Մակարավանք, «Էջմիածին», 1954, Ն 4, էջ 30, որտեղ տվյալ հատվածը վերծանվել է. որ Լտու ի (մ) զայգին. թվում է այստեղ մ գրի վերականգնումը չի հիմնավորված և անհարկի է, քանի որ այդ դեպքում սպասելի էր որ Լտու զի (մ) այգին...:

¹⁴ Հանդես. Ն 4

ԵՐԱՐՁԻՆ...»¹⁴։ Իսկ Թերփ գյուղի (Ազիզբեկովի շրջ.) պատմական գերեզմանոցում մի խոյաձև տապանաքարի վրա 1264 թ. փորագրվել է. «Ես Փուրղուլիս կանկնեցի գխաւս եղբաւր իմոյ ճանդուլին, որ դառն սուփ ԵԹՈՂԻՆ ի վր մեր իշեցէֆ ի Ք(ս)»¹⁵։ Դրեմ բայը անց. կատարյալ ժամանակում վանկային աճեցում չէր ունենում (գրեցի, գրեցեւ, գրեաց, գրեցաք, գրեցիք, գրեցին), բայց ահա Մակարավանքի XIII դարի մի արձանագրության մեջ հիշատակված է էգրեցաք. «Այս մեր գիր է Դաւթի Եւ այլ միաբանացս, որ էԴՐԵՑԻՔ ամիր Սարգրսի որդոյն Հասանա...»¹⁶։ Նույն Մակարավանքի մի այլ նվիրագրության մեջ, որ փորագրված է գավթի հյուսիսային սյան խոյակի վրա, նույնպես հանդիպում է գրեմ բայի է աճականով ձևը, այս անգամ հոգնակի թվի երրորդ դեմքում. «Ես Մխիթարիչս միաբանեցա Աձաձնիս Եւ Ետուի : Խ: դահեկան: Հայր Յովանէս Եւ միաբանքս ի սր Յակոբա տաւնին: Բ: ժամ էԴՐԵՑԻՆ...»¹⁷։ Նույն բայաձևը, բայց Ե աճականով վկայված է Սձունի տաճարի մի արձանագրության մեջ, որ փորագրված է արևմտյան մուտքի բարավորին և վերաբերում է XIII դարի կեսերին. «...Ա ժամ Ումեկին ԵԴՐԵՑԻՆ: Ով խափանէ Յուդայի մասնակից է»^{*}։

Հաջորդ վկայությունները վերաբերում են է աճականի կիրառությանը քրննության ենթարկվող զմեմ բայի անց. կատարյալ ժամանակի եզակի թվի առա-

Նկ. 3. Մակարավանք. Հովհաննես քահանայի արձանագրությունը։

¹⁴ Հ. Օրբելի, Նշվ. աշխ., էջ 1։
¹⁵ Ա. Բարխուդարյան, Դիվան հայ վիմագրության, պր. 3, Երևան, 1967, էջ 199, վերծանությունն ըստ Գ. Հովսեփյանի, տե՛ս հաղթականք..., Ա, էջ 48—49։
¹⁶ Հրատարակված է Ա. Ջալալյանց, Ծանապարհորդություն ի մեծն Հայաստան, մաս Ա, Տփղիս, 1842, էջ 149, հնդրո առարկա բայաձևը վերծանված է որ Եւ գրեցաք, Գ. Սարգսյան, Մակարավանք. նույն տեղում, էջ 33, նույն հատվածը հրատարակված է... որ է գրեցաք աք Տիր Սարգսի...։
¹⁷ Գ. Սարգսյան, Մակարավանք, նույն տեղում, № 5, էջ 50, Ջալալյանցը (նույն տեղում, էջ 151) այս հատվածը վերծանել է... ի սր Յակոբայ տաւնին կարգեցին մեզ ժամ...
^{*} Արձանագրությունը հրատարակվում է առաջին անգամ։

ջին դեմքի հետ և զալիս են անառարկելի հաստատելու, որ Շոթոկա որդի Դավթի արձանագրության մեջ Լգնեցի բայաձևի մեր վերականգնումը, թվում է, հավաստի է և օրինաչափ։ Իջևանի շրջանի ենոթավան գյուղից հարավ, ձորի մեջ դեռ կանգուն է մի փոքրիկ թաղակապ եկեղեցի, որի միակ՝ հյուսիսային ավանդատան մուտքի ճակատին Չե (1291 թ.) ոմն Աստվածատուր փորագրել է. «ես Ածայտուր ԷֆենՅի գևուսերին զայգին յԱբասայ իւր որդոյն, որ գնել ին պարունաց կամակցութեամբ պարուն Ս[ար]գ[ս]ի, ընծայլցի սր Ածածնիս»¹⁸։

Նույն Լգնեցի բայաձևը հանդիպում է նաև Մակարավանքի գլխավոր եկեղեցու հարավային ճակատին 1260 թ. փորագրված նվիրատվական արձանագրության մեջ. «...ես Յովանէս Բահանայ Լտու գիւմ հոգո առդինս ԷֆենՅի յԱբտաւազայ իւր աւմեն որդեցն զայգին եւ ընծայցի Ածածնիս...»¹⁹։ Ուշագրավ է, որ X—XIII դարերի վիմական արձանագրություններում ե (լ) նախահավելվածը դրվում է նաև այնպիսի բայերի վրա, որոնց անցյալ կատարյալ ժամանակի կազմությունը շեղվում է հին գրական հայերենի խոնարհման համակարգից և անտարակույս զալիս է միջին հայերենից կամ ժամանակի խոսակցական լեզվից։ Օձունի հուշարձանի 1275 թ. արձանագրության մեջ Լ ածականը դրված է հատուկ կրաձորաձև բայի վրա (գեղս Լհատու ի անասնէ) և վեր կալաբ (գրաբարում սպասելի էր բարձաբ. թողաբ) հարադիր բայի կալաբ դիմավոր բաղադրիչի վրա։ Բնագիրն անձանաչելի աղավաղված է Ջալալյանցի գրքում²⁰, ուստի անհրաժեշտ ենք համարում մեջ բերել այս կարևոր արձանագրության՝ մեր հարցի հետ առնչվող հատվածը Ս. Բարխուդարյանի հավաստի վերծանությամբ. «Թվին ՉԻԻ... Ես՝ Դեղս, որդի Անգղեցոյն ծառա մեծին Իվանի, Լս ժամս, որ գեղս Լհատու ի անասնէ, վս Իվանէի ու իւ որդեացն աւ[ել]ւոյն[եան] համար իմ ձեռնադրութեամբս գեղին ու կովի գլխահակ ի վեր կալաբ...»։

Կարելի էր շարունակել այս օրինակների թվարկումը, սակայն բերված վկայություններն էլ բավական են ցույց տալու, որ ե (լ) ածականի կիրառությունը՝ գրաբարից կատարված շեղումները չի կարելի համարել պատահական վրիպում կամ ավելագրություն, այլ պետք է դիտել իբրև օրինաչափ իրողություն X—XIII դարերի հայ վիմագրության մեջ։

Սակայն ինչո՞վ բացատրել վիմական բնագրերում ե (լ) նախահավելվածի կիրառության այս անսովոր վկայությունները, որոնք անծանոթ են հին գրական հայերենին, ուստի և չէին կարող այնտեղից թավանցել վիմագրության մեջ։ Միջին դարերի հայկական վիմագրական հուշարձաններում գրաբարից կատարվող բազմաթիվ շեղումներն ու նորարարությունները սովորաբար բացատրվում են բնագրերը կազմողների կամ գծող վարպետների բարբառների ազդեցությամբ, այսինքն այդ շեղումների աղբյուրը բոլոր դեպքերում համարում են տեղական, ժողովրդական խոսվածքները։ Սակայն ե (լ) ածականի

18 Ընդարձակ արձանագրությունը հրատարակված չէ, հայտնաբերվել է 1964 թ. վիմագրական գիտարշավի ժամանակ։

19 Արձանագրությունը էական տարբերություններով հրատարակված է Ս. Ժալալյանի ցանկով. աշխ., էջ 153, Գ. Սարգսյան, Մակարավանք, նույն տեղում, N: 4, էջ 32։ Ս. Բարխուդարյանը, Արցախ, էջ 375։ Բոլոր ցնդօրինակություններում պարզ կարդացվող Լգնեցի բայաձևը վերծանվել է եւ զոնեզի։

20 Ս. Ջալալյանի ցանկով. աշխ., էջ 91։ Ե ածականով բայսծներն այստեղ վերծանվել են անգաւ ի լանուանէ. գլխահակն վեր կալանբ։

դեպքում այս մեկնությունն անընդունելի է, քանի որ խոսակցական լեզվում ոչ նախկինում և ոչ էլ արդի բարբառներում վանկային աճեցումը չի դիտվում, ուստի և անհնար է մտածել այդ իրողության խոսակցական հիմքի մասին: Մոտավորապես նույնն է ե (է) նախահավելվածի կիրառության վիճակը նաև միջին հայերենի դրական երկերում. այստեղ հին գրական հայերենի միավանկ բայերը անցյալ կատարյալ ժամանակում այլևս վանկային աճեցում չեն ունենում, քանի որ նրանք ամենուրեք երկվանկ են դարձել շնորհիվ կրավորականի և վերջավորության, որը և ձևավորում է այս կարգի բայերի եղակի թվի 3-րդ դեմքը՝ երկվանկ դարձնելով այն (ետես-տեսաւ, եհաս-հասաւ, ել-ելաւ, էառ-առաւ, եբեր-բերաւ, եղ-դրաւ և այլն):

Մեր կարծիքով ե (է) նախահավելվածի գործածության թվարկված շեղումները զուրկ են խոսակցական կամ գրական հիմքից և ծագում են արձանագրությունների հեղինակների կամ փորագրողների՝ հին գրական հայերենին բավարար չափով չտիրապետելուց: Հմուտ չլինելով գրաբարի իմացության մեջ, բայց ստիպված լինելով այդ մեռած լեզվով շարադրել բնագրերը, նրանք ամեն կերպ աշխատել են հետևել գրական լեզվի օրենքներին և հնարավորին չափ ազատ մնալ կենդանի խոսվածքների իրողություններից: Բարեբախտաբար այդ նրանց քիչ է հաջողվել, ուստի և վիճական բնագրերի լեզվում այդքան զգալի են ինչպես աշխարհիկ, առօրյա կյանքին ու կենցաղին վերաբերող և խոսակցական լեզվից եկող նորաբանությունները, այնպես էլ գրաբարյան նորմավորված ձևերի բազմաթիվ այլ խաթարումները: Այս վերջինների թվին պետք է դասել և ե (է) աճականի անկանոն կիրառությունները արձանագրություններում:

Սակայն միջին հայերենում ե (է) աճականի անհետացման հետ միաժամանակ, X—XIII դդ. դիտվում է նաև գամ, տամ, դեմ կարճ բայերի անց. կատարյալ ժամանակի եղակի 3-րդ դեմքի նոր, գրաբարին անհայտ, դուգադիր բայաձևեր՝ երեկ (=եկն), երետ (=ետ), երեղ (=եղ), որոնցից վիճագրության մեջ լայն գործածություն ունի միայն երետ դիմավոր ձևը:

Այս նորամուտ ձևերի ծագման խնդիրը հայերենագիտության մեջ վերջնական լուծում չի ստացել, թեև նրա՞ն անդրադարձել են շատերը: Առավել համոզիչ է Ք. Պատկանյանի և Կարստի մեկնությունը, ըստ որի երեկ, երետ, երեղ առաջանում են գրաբարյան եկն (yegn), ետ (yet), եղ (yed) բայերից, որոնք ե աճականը չգիտակցվելու և միավանկ մնալու հետևանքով նորից են ընդունել նույն նախահավելվածը, ըստ այդմ ստացվել են նախ՝ նրանց միջնորդական չվկայված օղակները՝ *եյեկ, *եյետ, *եյեղ, և ապա՝ համապատասխան հնչյունափոխությամբ՝ երեկ, երետ, երեղ²¹: Սակայն անցումը միջանկյալ օղակներից դեպի առկա ձևերը Պատկանյանի և Կարստի մոտ բավարար հիմնավորում չի ստանում, քանի որ գրական աղբյուրներում միջանկյալ ձևերի վկայություններ չեն պահպանվել եյ երկբարբառի՝ հայերենին անհարազատ լինելու պատճառով: Առարկություն է առաջացնում, մանավանդ, այդ բայաձևերում յ>ր փոփոխությունը կամ ր ձայնորդի ներմուծումը (եյետ>երետ), որ հազիվ թե հնարավոր լինի արդարացնել հայերենի հնչյունափոխական օրենքներով²²:

²¹ Տե՛ս К. Патканов, Исследование о составе армянского языка, СПб. 1864, էջ 96; J. Karst, նշվ. աշխ., էջ 321—323:

²² Մ. Մաքսուդյանը ր հնչյունի առկայությունը երեկ, երետ, երեղ բայաձևերում բացատրում է Կիլիկիայի և Ջուղայի բարբառների արեկ (<արի՝ ե՛կ) հրամայականի ձևաբանական առնմանումով. «ր-ի աղբյուրը պետք է որոնել արեկ կամ արի՝ ե՛կ հրամայականի մեջ», — գրում է հեղինակը նշված հոդվածում, էջ 409:

Եյետ միջանկյալ բայաձևի առաջժմ միակ հիշատակությունը մեղ հաջող-վել է գտնել Վարդենիկի եկեղեցու XIII դ. սկզբի մի արձանագրության մեջ, որ առաջին անգամ վերծանել է Ս. Բարխուդարյանը. ահա այդ արձանագրու-թյունը. «Ես Աղբլմառեղս (այս անունը կասկածելի է — Ս. Ա.)²³ միայրանե-ցալ սբ Գրիգորիս Եւ վանայկանիս զատիկ շարաք աւրին պատարագն ինձ եՅԵՏ: Ով խափանէ ղ[ա]յտի յԱյ»: Եյետ ձևի այս հավաստի վկայությունը ավելի հա-վանական է դարձնում Պատկանյանի և Կարստի տեսությունը Երեկ, Երեւո, Երեղ բայաձևերի առաջացման մասին, թեև նրանցում յ> բ փոփոխության հարջը առաջվա նման բաց է մնում: Երեկ, Երես, Երեղ նորամուտ բայաձևերը գրա-կան աղբյուրներում հանդիպում են սկսած XIII դարից, եթե նկատի չունենանք Կեղծ Շապուհ Բագրատունու երկը, որտեղ նույնպես ավանդված են այդ ձևերը («...գիւնքն մարգարէ երբեՏ անուանել եւ խոստովանել...», «...Եւ երբեՏ Ապումբը-վան ի քաղաքն Շամիրամայ...», «...այլ երբեՏ պակաս գեղեր ի գաւառն Առնը-նաց»²⁴),

Երեկ, Երեւո ձևերի նախնագույն հիշատակությունը գտնում ենք 1173 թ. գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում. «Եւ երբեՏ վերստին կազմել...», «...անշափ ձին երբեՏ Եւ պաղեց»²⁵: Այնուհետև դրանք հաճախանում են այդ դա-րերի «ռամկախառն» մատենագրության մեջ (Մխիթար Հնրացի, Սամուէլ Անե-ցի, Գրիգոր Ականցի, Վարդան վարդապետ, Սմբատ սպարապետ և այլն) և հատկապես ձեռագրերի հիշատակարաններում:

Ինչպես նշել ենք, վիժական արձանագրություններում երեք բայաձևերից լայն գործածություն ունի միայն Երեւո-ը, գուցե այն պատճառով, որ տամ բա-յի ղիմավոր ձևերը նվիրատվական բնագրերի անհրաժեշտ տարրը կազմելով, իմաստի թելադրանով ավելի հաճախ են կիրառվել, քան Երեկ (<զամ) կամ Երեղ (<ղնեմ) բայերը²⁶: Հնագույն հիշատակությունը պահպանվել է Ցաղաց քար (Եղեգնաձորի շրջ., գ. Եղեգիս) հուշարձանախմբի ս. Հովհաննէս եկեղեցու ճակատակալի շինարարական արձանագրության մեջ. «նՂ եւ :Ժ: (1051 թ.) կամ եղեւ ինձ, հայր Վարդկալ գրել զիշատակս վասն Վարդա, Ջափաւէի որդո, որ մեծ յուսով երբեՏ գրվեա մարգ Եւ Սեղաի այգին Եւ այլ շատ իրք»²⁷: Ըստ ժամանակի հաջորդ վկայությունը գտնում ենք Արցախի խաթրավանք տաճարի մի նվիրագրության մեջ, որ 1204 թ. թողել է հուշարձանը կառուցող Հովհան-նեսի եղբայր Հասանը՝ իբրև Հովհաննեսի շինարարական արձանագրության շարունակություն. «Ե ՈՄԳ քուիս... այս իմ դիր է Հասանա, որ երբ իմ աղբէրս զեկեղեցիս շինեաց ու զվանէս ինձ երբեՏ, Ես զեմծորաբակս իւր սահմանովն ի

²³ Ավելի իրական է թվում կասկածելի անձնանվան այն վերծանությունը, որն առաջարկում է հնագետ Ս. Սաղումյանը. «Ես աղբաւ Առեղս միայրանեցայ...», քանի որ նույն աղբաւ (աղբէր) Առեղը հիշատակվում է նաև Վարդենիկից ոչ հեռու գտնվող Ալուշալուի (հնում Ն. Կթանոց) հուշարձանի շինարարական արձանագրության մեջ. «...Ես աղբէր Առեղս, հաշատուր... շինեցաք սր զիւորանս յիշատակ մեզ և ծնողաց մերոց...»:

²⁴ «Պատմութիւն Շապհոյ Բագրատունոյ», էջմիածին, 1921, էջ 47, 49, 71:

²⁵ Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1951, էջ 452:

²⁶ Երեկ (<զամ) բայաձևի մեզ հայտնի միակ վկայությունը հանդիպում է Հովհաննավանքի մի արձանագրության մեջ, որի ժամանակը ստույգ որոշված չէ, տե՛ս Կ. Ղաֆաղարյան, Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1948, էջ 100: (...Ած պարոնացն աշո-ղում Լրեւո, երկիրս Լրեւ...»):

²⁷ Ս. Բարխուդարյան, Դիվան, պր. 3, էջ 152:

յեկեղեցիս տուի...»²⁸։ Նույն Արցախի Գտիչ վանքի (Տող գյուղ) վիճակագրության մեջ երկու անգամ հանդիպում է երեստ բայաձևը։ Նախ 1246 թ. մի նվիրատվության հատուցման բանաձևում. «...տե Կրդանէս իւր կամաւ զաւագ տաւնն ինձ երեստ», և ապա՝ հայր Կրթանեսի 1250 թ. մի այլ հիշատակագրության մեջ. «...եւ տե Կրթանէս երեստ ի տաւոյ։ Բ։ Ժամ...»²⁹։

Նշելի է, որ երեստ բայաձևը ավելի հաճախ գործածվում է պատմական Հայաստանի հյուսիսային գավառների, հատկապես Արցախի, Լոռու, Վայոց ձորի և Կայեն-Մահկանաբերդի վիճակագրության մեջ (Հաղբատ, Սանահին, Բարձրաբաշ, Մակարավանք, Աղջոց, Վանստան և այլն)։

Վիճակահանագրություններով ավելի հարուստ հնավայրերում, առաջինը Արարատյան աշխարհում կամ Շիրակ-Արագածոտնում, երեստ-ը համարյա չի հանդիպում։ Առայժմ եզակի վկայությունը գտնում ենք Անիի մոտ գտնվող Բագնայր հուշարձանի 1233 թ. մի նվիրագրության մեջ, որ գիտությանը հայտնի է ն. Մարգիսյանի միակ և անստուգելի ընդօրինակությամբ. «...գերդ ուր Խաչէրեսն, Վարդին ուրդին ի Քս փոխեցաւ եւ զիւր գանձով շինած տներն ի Գաղտ դռանն խեչ երեստ սը Մայրս լուսն... ապա դռն ժամանակի հանդիպեցաւ եւ ծախեցաւ»³⁰։ Առաջին հայացքից պարզ ու դյուրըմբռնելի թվացող այս հատվածը հետադրույթների մոտ տարբեր կերպ է հասկացվել, վիճելի է համարվել մանավանդ ի գաղտ դռանն խեչ երեստ կապակցությունը։ Մ. էմինը 1881 թ. բնագրի այդ մասը թարգմանել է. «на его деньги построенные дома у Тайных ворот... отдал в сию св. обитель»³¹, այսինքն, խեչ բառը անհասկանալի համարելով, բաց է թողել, փոխարենը կետեր դնելով, իսկ երեստ-ը իրավամբ թարգմանել է отдал։ Ն. Մառը «Վիճակահանագրություններ» նշանավոր առաջաբանում առարկելով այս վերծանության ղեկ, գտնում է, որ խեչ-ը նվիրատուի՝ Խաչէրեսի անվան հապավումն է, և ուստ այդմ առաջարկում է նույն բաղվածքը վերծանել. «на свои деньги купленные дома у Потайного входа Хеч (Хачерес) дал сей святой матери света...»³²։ Տողատակում Մառը հնարավոր է համարում նաև խեչ բառը հասկանալ խաչ իմաստով (բառիս մեջ ա > ե փոփոխությունը այժմ էլ դիտվում է Լոռու և նոյեմբերյանի խոսվածքներում. հմմտ. խէչ, սրփխէչ (<սուրփխաչ). որը, ըստ վերծանողի, տվյալ միջավայրում կարող էր արտահայտել խաչմերուկ իմաստը (...дома на перекрестке Потайного входа...).

Մեր կարծիքով այստեղ Մառը սխալվում է. այս վրիպումը գալիս է խեչ բառի ոչ ստույգ մեկնությունից։ Խեչ միջին հայերենում և արդի բարբառներում շատ տարածված բառ է և արտահայտում է մի շարք իմաստներ, որոնցից ամենահիմնականը մոտ, կից, բով նշանակությունն է, որով և նա հանդես է գալիս մեր օրինակում³³։ Այսպիսով, «տներ... ի Գաղտ դռանն խեչ երեստ...»

²⁸ Սխալներով հրատարակված է՝ Մ. Բարխուդարյանց, Արցախ, էջ 194։

²⁹ Մ. Ջալալյանց, Ճանապարհորդություն, Բ, էջ 258։

³⁰ Ն. Սարգիսյան, Տեղագրություն ի փոքր եւ ի մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 184։ Արիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 118։

³¹ Н. Эмиль, Армянские надписи в Карсе, Ани и в окрестностях последнего, М., 1881, էջ 61։

³² Կ. Կոստանյանց, Վիճակահանագրություններ, Ս. Պետերբուրգ, 1913, Առաջաբան, էջ X։

³³ Հ. Ահաբյան, Հայ գավառական բառարան, Քիֆլիս, 1913, էջ 464։

կապակցությունը պետք է հասկանալ «...Դադտ դուսն մոտի տները տվեց...», «...Դադտ դուսն կից տները տվեց...»:

Երեստ բայաձևի հնչյունափոխված տարբերակը՝ իրեստ հայտնի է եզակի վկայությամբ Արցախի Մեծարանց վանքի մի նվիրագրության մեջ, որը փո-րագրվել է XIII դարի սկզբին. «ես՝ Սմրատ ուրի Հեջլին տվի էգատեղ Դրիգո-րոյ, նա ի տաւումն: Դ: ժամ իրեստ յայտնութն...»³⁴: Երեստ > իրեստ փոփոխու-թյունը արդարացվում է միջին հայերենի հնչյունական օրենքներով, ըստ ո-րոնց բառի մեջ երկու ե-երից առաջինը ձայնորդներից առաջ օրինաչափորեն փոխվում է ի-ի (հմմտ. երեբ > իրեբ, երեց > իրէց, աւերեմ > աւիրեմ, աւելեմ > աւիլեմ)³⁵:

Ե (է) նախահավելվածի սույն հոգվածում նկարագրված անկանոն կիրա-ռությունները վիճական բնագրերում երկար չեն շարունակվում: Արդեն XIV—XV դարերի արձանագրություններում այլալիսի օրինակներ չեն հանդիպում:

Միջին հայերենի, աշխարհաբարի և բարբառների բայական համակարգի հետագա զարգացումը հանգեցնում է բայի անց. կատարյալ ժամանակի ան-կանոն ձևերի կանոնավորմանը և նորմավորմանը: Վերանում է ե (է) աճակա-նի անհրաժեշտությունը բայաձևերի ամբողջությունը պահպանելու գործում, քանի որ հին հայերենի միավանկ բայերը մեծ մասամբ երկվանկ են դառնում շնորհիվ աւ կրավորականի վերջավորության կամ ցոյական հիմքի (հմմտ. տես — ետես = տեսաւ, ել = ելաւ, եղ = դրեց, մուտ — եմուտ = մտաւ, եկն — եկաւ, լից — ելից = լցեց):

Ավելի կենսունակ են երեկ. երեստ բայաձևերը, որոնք հնչյունափոխված տեսքով մինչև օրս էլ գործում են լոռու ենթաբարբառում (էրի < երեկ, էրէղ < երեստ) և Ղարաբաղի բարբառի Բաշքենդի խոսվածքում (իրեստ < երեստ)³⁶:

Բ. ԱՇՏԱՐԱԿՈ ՆՈՐՔՆ...

Այս կապակցությունը հանդիպում է Հովհաննավանքի գավթի մի նվիրա-գրության մեջ, որ գլեթե անսխալ հրատարակված է մի շարք ուսումնասիրող-ների կողմից: Դրանցից առավել սպառիչը և զիտականը, անշուշտ, պրոֆ. Կ. Ղաֆաղարյանի վերծանությունն է, որտեղ մեզ հետաքրքրող հատվածը կար-դացվում է.

«...Ես Զաքարիա որդի Վաղթանկա, եղբայր Զալալին եւ ամուսին իմ Խո-րիշահ, դուստր Վասակա, միաբենցաք սբ ուխտիս եւ զենցաք զԱշտ]արակո նորքն եւ տվաք ի սրբս...»³⁷:

³⁴ Ս. Բարխուդարյանի հավաքածուից: Հրատարակված է՝ Խ. Դ ա գ յ ա ն, Մեծարանց որ եւ ս. Յակովրա վանից արձանագրությունները, «Բանասեր», Փարիզ, 1901, № 9, էջ 136: Այստեղ բայաձևը վերծանված է երեստ:

³⁵ J. Karst, նշվ. աշխ., էջ 49—50:

³⁶ Տե՛ս Մ. Մ ա ք ս ու դ յ ա ն ց, նշվ. աշխ., էջ 409: Բաշքենդի խոսվածքը նկարագրված չէ. առանձին շիտողություններ գտնում ենք Կ. Դավթյանի «Հեռնային Ղարաբաղի բարբառային քար-տեղր» գրքում, Մարգակերտի շրջանի Մինգրեւկ գյուղի խոսվածքի նկարագրության մեջ: Այս գյուղի բնակիչները, ըստ հեղինակի, 1917 թ. գաղթել են Բաշքենդ գյուղից: Հեղինակը երեստ > իրեստ իրողությունը չի դիտել Բաշքենդ-Մինգրեւկի խոսվածքում:

³⁷ Կ. Ղ ա ֆ ա ղ ա Ր յ ա ն, Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, էջ 105:

Հետևելով նախորդ հրատարակողներին, Կ. Ղաֆադարյանը Նորֆ(ն) բառը մեծատառ է դնում, այսինքն այն դիտում է իբրև հատուկ անուն, տեղանուն և գրքի վերջում զետեղված տեղանունների ցանկում Աշտարակո Նորֆ(ն) համարում է Աշտարակի թագամասերից մեկը:

Հեղինակի այս մեկնության հետ չի կարելի համաձայնել: Նորֆ բառի բաղմաթիվ վկայությունները X—XIII դարերի վիմական արձանագրություններում հանգամանորեն քննել է հայ վիմագրության ևրախտավոր Թ. Ավդալբեկյանը ղեռն 1927 թ. հրապարակած «Մի գաղտնիք հայ վիմական արձանագրությունների մեջ» շահեկան հոդվածում³⁸: Այստեղ հեղինակը, առանց բնագիրը տեսնելու, դատողության ուժով շատ կաբեոր ճշդրտում է անում Հավուց թառի մի արձանագրության վերծանության մեջ, որ անճանաչելի աղավաղված էր հրատարակիչ Մանկունու դբբում:

Այսպես, բստ Մանկունու վերծանության ստացվում էր. «...գնեցաք զՏանծոլան, Ջոշիկին, որ Բնի Ռ. սպ. և տուաք ի սբ ուխտս...», Թ. Ավդալբեկյանը համոզիչ կերպով ուղղում է. «...գնեցաք զՏանծոլուն, Ջոշիկի նորֆն ի Ռ. սպիտակի և տուաք ի սբ ուխտս...»:

Տարիներ անց նույն արձանագրությունը հրատարակում է նաև Գ. Հովսեփյանը³⁹, որի վերծանությամբ լիովին հաստատվում են Ավդալբեկյանի վերականգնումները: Ըիշտ է, Հավուց թառի այս բնագրի նորագույն, առավել հավաստի վերծանությունները ղգալի չափով շտկում են Ավդալբեկյանի և Հովսեփյանի բնղորինակությունները առանձնապես հատուկ անունների մասում (հնազետ Ե. Մուշեղյանի վերծանությամբ, օրինակ, քննվող հատվածը կարդացվում է. «...գնեցաք զՏանծոլանջո Շիկի նորֆն ի: Ռ: Սպիտակի և տուաք ի սբ ուխտս...»), սակայն նորֆ բառի վերականգնումը պահպանում է իր իսկությունը:

Այս ևղանակով Թ. Ավդալբեկյանը վերականգնում է նորֆ բառի մյուս վկայությունները (Հոռոմոսի վանքում՝ «...ի Փառպին սրկաֆն որֆ...» կապաղցությունը ուղղելով՝ «...ի Փառպին արկաֆ նորֆ...», Բագնայրում՝ «...զվարդենեց որֆ ի...» շտկելով՝ «...զվարդենեց նորֆն...» և այլն):

Հենվելով այս և մի շարք այլ փաստերի վրա, Թ. Ավդալբեկյանը հավաստում է, որ նորֆ բառը միջին դարերի վիմաղրական հուշարձաններում ամենուրեք արտահայտում է նորատունկ այգի, մատնարկ իմաստը և ոչ մի տեղ այն չի հիշատակվում իբրև հատուկ անուն, տեղանուն:

Նորֆ բառի այս բացատրությունը այնքան համոզիչ էր, որ նույնությամբ տեղ գտավ Հ. Աճառյանի «Արմատական բառարանում» նոր արմատի ստուգարանության տակ, իբրև այդ բառի իմաստալին տարբերակ: «Վարևոր բառ է նորֆ — «նորատունկ այգի», որ հետո դառել է հատուկ անուն», — նշում է Աճառյանը, վկայակոչելով Ավդալբեկյանի վերահիշյալ հոդվածը: Նույն բացատրությունը գտնում ենք նաև Ստ. Մալխասյանցի բացատրական բառարանում⁴⁰:

³⁸ Տե՛ս ՀՈԽՀ Գիտության և արվեստի ինստիտուտի «Տեղեկագիր», 1927, № 2, էջ 55:

³⁹ Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Հավուց թառի Ամենափրկիչը..., Երուսաղեմ, 1937, էջ 23:

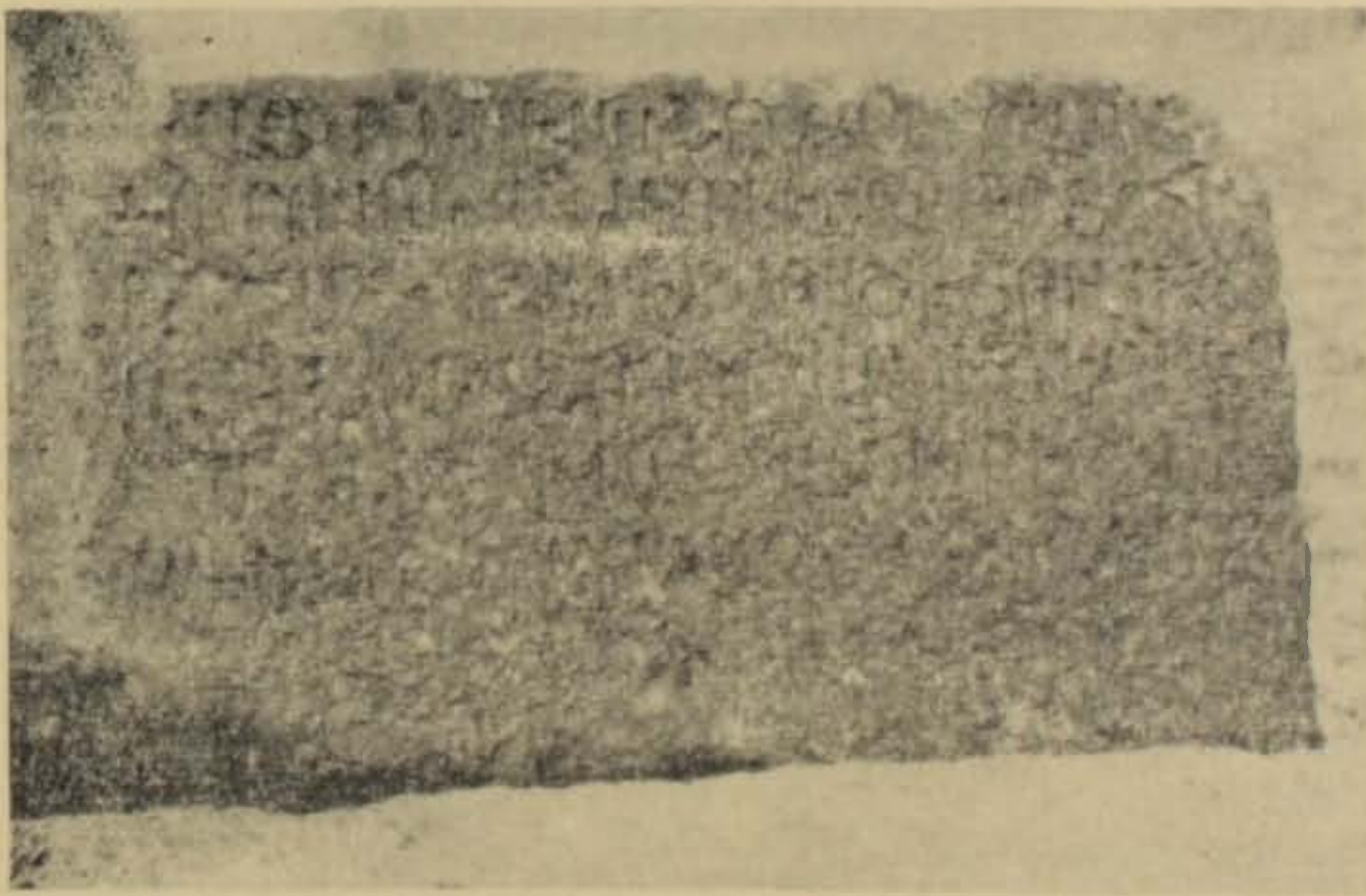
⁴⁰ Հ. Աճառյան, Արմատական բառարան, Երևան, 1931, էջ 168: Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հատ. 3, Երևան, 1944, էջ 481:

Գալով մեր արձանագրության՝ քննության առարկա հատվածին, ապա նրա վերծանության ճշգրտումից հետո պետք է հասկանալ, ու նվիրատուները գնել և Հովհաննավանքին նվիրել են ոչ թե Աշտարակի Նուբ թաղամասը, այլ մի նորատունկ այգի կամ մատնաբլուզ Աշտարակում:

Գ. ԽՈՍՐՈՎԻ ՏԱՊԱՆԱԴԻՐԸ

Միջնադարի նշանավոր գիտնական Հովհաննէս Տաուշեցու եղբոր՝ վաղամեռիկ Խոսրովի հիշատակին կանգնեցված խաչարձանը չի պահպանվել, սակայն հուշարձանի սև տուֆից միակտուր պատվանդանը՝ ընդարձակ տապանագրով ընկած է Հովհաննավանքի հուշարձանախմբից փոքր-ինչ հյուսիս, պատմական գերեզմանոցում: Ինքնին տառաձևերով փորագրված այս արձանագրությունը գիտությանը հայտնի է միայն պրոֆ. Կ. Ղաֆաղարյանի ընդօրինակությամբ ու հրատարակությամբ:

Բնագիրը անվթար է մնացել, կարդացվում է առանց դժվարության և տարակարծիքի առիթ չի տալիս, այսուհանդերձ Կ. Ղաֆաղարյանի վերծանությունը մի կետում մեզ թվում է խիստ առարկելի:

Նկ. 4. Հովհաննավանք. Խոսրովի տապանագիրը:

Ահա տապանագիրը ըստ հեղինակի վերծանության.

1. [3]այս նսեմաշէն յ[արկ] տապանի
2. Խոսրովա կրանաւորի է եղբար Յոհան
3. Իսի վարդապետի Տաուշեցու Արդ, յ
4. ոյժ ցանկացող էր վարուց երանել
5. Ի հարցն եւ զժամանեց, կիսաւրեա փ
6. ոխեցաւ Ի Քս: Աղաչեմ յիշեսջ
7. Իբ Ի տր⁴¹:

41 Կ. Ղաֆաղարյան, Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, էջ 112:

Այնուհետև վերծանողը մեջ է բերում արձանագրության միակ բացատրությունը, ըստ այդմ՝ «5-րդ տողում զժամանեց բառը պետք է հասկանալ ժամանեաց. հարկավ ալկնարկում է վանք ընդունվելը»:

Ձ նախդիրի կիրառությունը բայի դիմավոր ձևի հետ (զժամանեց) անբացասելի ու անսովոր իրողություն է ոչ միայն XI—XII դդ. գրական հայերենի համար, որով շարադրված է խոսքովի հիշատակագիրը, այլև նույնիսկ միջին հայերենում կամ ժամանակի խոսակցական լեզվում, որտեղ, ինչպես հայտնի է, հին հայերենի նախդիրները այլևս լայն տարածում չունեին և այդ պատճառով հաճախ էին դիտվում նրանց անհարկի գործածության կամ շփոթման դեպքեր:

Մնում էր կարծել, թե փորագրողը սխալմամբ է քանդակել Ձ գիրը կամ նախդիրը:

Սակայն այդպես չէ: Տեղում, հուշարձանի վրա ի նորո ընթերցելով արձանագրությունը, համոզվում ենք, որ վիճելի բայաձևը ստույգ չի ընդօրինակվել. քարի վրա պարզ փորագրված է ոչ թե ՁԺԱՍ ԱՆԵՅ, այլ՝ ՁԺԱՄԱՆԵՅ: Տարբերությունն առաջացել է արձանագրության Ձ և Ձ ստուգատեսականների նմանությունից:

Այսպիսով, 5-րդ շարքում ժամանեց բառի սկզբում պետք է վերծանել ոչ թե Ձ նախդիրը, այլ Ձ ժխտական մասնիկը:

Սակայն միայն այս շտկումով բնագրի վերծանությունը չի ճշգրտվում. զժամանեց բայաձևը հասկանալով ժամանեաց, այսինքն Չ տառաձևը ավելորդություն կամ փորագրողի սխալ համարելով, հեղինակն անվերապահ կերպով գտնում է, որ խոսքն այստեղ խոսքով կրոնավորի վանք ժամանելու կամ ընդունվելու մասին է, և, ըստ այդմ, բնագրի այդ հատվածը պետք է հասկանալ այն իմաստով, որ խոսքովը վանք ժամանելուց կամ ընդունվելուց անմիջապես հետո վախճանվել է:

Մեր կարծիքով բնագրում խոսքովի՝ վանք ընդունվելու կամ չընդունվելու մասին ոչ մի ակնարկ չկա, քանի որ ժամանեց (ժամանեաց) կամ շժամանեց (դասական գրաբարում սպասելի էր ոչ ժամանեաց) այս իրադրության մեջ պետք է հասկանալ իր նպատակներին, ցանկություններին հասնել, մի բան հասցնել և ոչ թե բառացի իմաստով՝ որևէ տեղ ժամանել կամ տվյալ դեպքում վանք ընդունվել: Ժամանել բայիմաստի համեմատության համար կարելի է հիշել Հոռոմոսի վանքի հայտնի արձանագրությունը ջրատար անցկացնելու մասին, որտեղ նույնպես բայաձևը այդ իմաստն է արտահայտում. «...զականց դջուրն, զոր մեր հին թագաւորացն կարի յոյժ չանացեալ և ոչ ժամանեցին բերել... մեծ ծախիւք եւ աշխատութեամբ ածաք զջուրս...»⁴²:

Այս է վկայում նաև տապանագրի հետագա շարադրանքը. «...յոյժ ցանկացող էր վարուց երանելի հարցն և շժամանեց, կիսաւրեա փոխեցաւ ի Քս»: Այսինքն, խոսքով կրոնավորը ցանկացող և հետևող էր երանելի հայրերի վարքին (հենց այդ նպատակով էլ մտել էր Հովհաննէվանք), սակայն չհասցրեց այդ անել, չհասավ իր նպատակներին, փողածամ մեռավ:

⁴² Н. Э м и н, *նշվ. աշխ.*, էջ 31: *Մեջ բերված հատվածը թարգմանված է. «...воду из родников, которую древним царям нашим... не удалось провести...». Քվում է նույնական չէ не удалось провести թարգմանությունը, ավելի ստույգ կլիներ՝ не успели провести»:*

Այս է տապանադրի իմաստը:

Ձի հիմնավորում, ուստի և ավելորդ է յ գրի վերականգնումը արձանագրության սկզբում: Ճիշտ է, այդ մասում քարը մոտ մի տառատեղ ջարդված է, սակայն այստեղ հավանաբար փորագրված է եղել տապանադրի սկիզբը մատնանշող խաչը, որի հորիզոնական թևի մի մասն էլ դեռ նշմարվում է: Բացի դրանից, յ գրի վերականգնման դեմ առարկում է նաև զրաբարի քերականությունը: «Այս նսեմաշէն չ[արկ] տապանի հոսորովա կրանաւորի է...» նախադասության մեջ այս, նսեմաշէն բառերը յարկ ենթակայի որոշիչներն են՝ օրինաչափորեն զրված ուղղական հոլովով և ոչ մի կերպ հնարավոր չէ նրանց յ (=ի) նախորդիվ դարձնել:

Դ. ԽԱՉԻԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՏԱՊԱՆԱԳԻՐԸ

Հովհաննավանքի առաջնորդ հաշիկ վարդապետի մասին առաջին տեղեկությունը տալիս է Զաքարիա Սարկավազը իր «Պատմագրություն» «Թէ ով որ էին առաջնորդք վանացս» գլխում. «Թուին Ու եղեւ հայր հաշիկ: Եւ զայս ուսաւ յաբձանաց խաչի, որ է ի հաւաւակաց գերեզմանատունն»⁴³:

Զաքարիայի տեսած խաչարձանը մինչև վերջերս կորած էր համարվում և այդ պատճառով էլ հաշիկ վանահոր տապանադիրը, որից օգտվել է պատմիչը վանքի առաջնորդների ժամանակագրությունը կազմելիս, չենք գտնում Հովհաննավանքի արձանագրությունների լիակատար ժողովածուի մեջ, որ հմտորեն հրատարակել է Կ. Ղաֆաղարյանը:

Այլ առիթով հուշարձանի պատմական ղերեզմանոցում ուսումնասիրություններ կատարելիս մեզ հաջողվեց հայտնաբերել հաշիկ վարդապետի խաչքարի պատվանդանը՝ ընդարձակ տապանադրով, որի մասին ակնարկում է Զաքարիան:

Պատվանդանի միակտուր սև տուֆից քաբը (90×45×80 սմ) այժմ ընկած է Հովհաննավանքի պարիսպներից մոտ 50 մ դեպի հյուսիս, պատմական գերեզմանոցում: Իր շափերով, մշակման եղանակով և հատկապես տառաձևերով այս քարը հիշեցնում է հոսորով Տաուշեցու խաչքարի նույնանման պատվանդանը, որը նույնպես առանց խաչքարի ընկած է նրանից մոտ 40 մ դեպի հյուսիս և նկարագրված է Կ. Ղաֆաղարյանի գրքում⁴⁴:

Հուշարձանախմբի երկարամյա պահակ Ա. հուղավերդյանի ասելով նորահայտ պատվանդանը միայն վերջերս է այստեղ բերվել Օհանավանի բնակիչ Մամիկոն Սարգսյանի գոմից, որտեղ այն ծառայել է իբրև անասուններ ջրելու գուռ:

Չնայած այդ տեղափոխումներին, պատվանդանի հարթ մակերեսին փորագրված տապանադիրը տուժել է միայն թվագրի մասում և վերծանվում է հաջողությամբ. ահա բնագիրը.

1. Ի Թ[ՈՒ] ԱՅՍ ԴԻՐՔ ԳԵՐԵԶՄԱ[Ն]
2. ԻՍ ՀԱԻՐ ԽԱՉԿԱ, ՈՐ ԷՐ ՄՇԱԿ ԷԿԵ
3. ՂԵՑՈ, ԱՌԱ[Ն]Ց ԱՄԱԻԹՈ: ՈՐՔ ԿԱՐԴԱ
4. ՅՔ ՅԻՇՄ[Ա]ԱՆ ԱՐԺԱՆԻ ԱՐԱՐՋՔ Ի ՔՍ:

⁴³ «Զաքարիա Սարկավազի Պատմագրություն», հատ. Գ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 30:

⁴⁴ Տե՛ս Կ. Ղաֆաղարյան, Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, էջ 112:

Նկ. 5. Հովհաննավանք. հաշիկ առաջնորդի տապանագիրը:

Արձան սղորության սկիզբը, որտեղ պետք է լինեն տարեթիվը, 2—3 տառատեղ ջարդված է, սակայն մեղ թվում է, այդտեղ կարելի է վերականգնել Զաքարիա Սարկավագի մեջ բերած թվագիրը՝ ՈԻ (1171), որը նա վերցրել է տապանագրից և անտաբակույս հաշիկի մահվան կամ խաչարձանը կանգնեցնելու թվականն է:

Նույն հաշիկ վանահոր հիշատակությամբ երկրորդ արձանագրությունը փորագրված է Հովհաննավանքի Տապանատուն կոչվող շինության հյուսիսային պատին, ներքուստ և գիտությանը հայտնի է Կ. Ղաֆաղարյանի միակ ընդօրինակությամբ:

Այստեղ տառաձևերը անեղծ են պահպանվել և կարդացվում են հաջորդությամբ, սակայն բնագրի վերծանությունը գրքի հեղինակի խոստովանությամբ հեռու է սպառիչ լինելուց և լրիվ չի հասկացվում, ուստի, տեղում ի նորո ընթերցելով փորագրվածը, աշխատել ենք կարելույն չափ պարզել անհասկանալի մասերը:

Ահա բնագիրը՝ Կ. Ղաֆաղարյանի ընթերցմամբ.

1. Յառաջնորդութե տաշկա եւ միարանք, ուխտիս հաստա

2. տեցաք, թե ոք ի միարանութեա կոչի ի Գ'ս Բե ժամ դատ յնչից իւրոյ եւ ի Ժ

3. ամարարն աւր ժամ եւ որք միարանք ժ'ի անուն կգար¹⁵:

Ապա հետևում է վերծանողի բացատրականը. «երրորդ տողի բառերը անհասկանալի են»:

Իրոք որ տվյալ բառաբաժանումով այդ տողը դժվար է հասկանալ: Տարակետելի է հատկապես ուրիշ միարանք ժ'ի անուն կգար կապակցությունը:

Կարելի էր կարծել, թե գծիկով փորագրված ժ'ի գրերը թվագիր են նշանակում, սակայն իրականում այդպիսի թիվ զոյություն չունի, ըստ որում երկու

¹⁵ Նույն տեղում. էջ 76—77:

գիրն էլ տասնավոր են արտահայտում (Ժ=10, Կ=60)։ Մյուս կողմից, հայերենի պատմության համար խիստ զայթակղիչ էր կգաւ բառի մեջ տեսնել կ եղանակիչով բայածև XII դարի բնագրում, եթե այն իրական լիներ և հաստատվեր նրա շարահյուսական կապը վկայված նախադասության մեջ։

Սակայն պարզվում է, որ արձանագրության երրորդ տառաշարքի բառաբաժանումը ճիշտ չի կատարվել, որի հետևանքով և առաջացել են այդ անբացատրելի բառերը։

Բնագրի տարրնթերցումները պարզելու և բառանջատումը շտկելու նպատակով մեջ ենք բերում նույն արձանագրության մեր վերծանությունը.

1. Յառաջնորդութեն ուխտիս հաշկա և միաբան(ք) ուխտիս հաստա

2. տեցաք, թե ոք ի միաբանութեն կոչի ի քս Բն ժամ դատ յնչից իւրոյ ևւ ի Ժ

3. ամարարն արւ։ Ա։ Ժամ, և ոք միաբանք Ժ կանոն կարգ։

Այսպիսով, առաջին շարքում հաշկա բառից առաջ վերծանողը բաց է թողել ուխտիս բառը, երրորդ շարքում ար բառից հետո, վերևում՝ ւԱ։ գիրը. իսկ նույն շարքի անուն բառի մեջ փոքրգրված է ոչ թե ՈՒ, այլ Ո, ըստ այդմ տառաշարքը պետք է վերծանել ոչ թե ԺԱ անուն, այլ Ժ կանոն, ոչ թե կգաւ,

այլ կարգ։ Քարի վրա այս վերջին բառը փոքրգրված է **Կ Գ Լ** տառակը-

ցումով, որին կարծես թե ավելի մոտ է հեղինակի կգաւ ընթերցումը, սակայն արձանագրությունները վերծանելիս այսպիսի ղեկբերում հիմք է ընդունվում ոչ միայն և ոչ այնքան փակագրի պարունակած գրերի շարահասությունը, որքան մեծ մասամբ ամբողջ փակագրի արտահայտած իմաստը կամ բնագրի շարահյուսական կապը։

Այս կարգի մի վրիպում էլ գտնում ենք տասնամյա նույն պատին թողած Գրիգոր թագավորի դստեր՝ Շուշիկի 1178 թ. արձանագրության մեջ, որ նույնպես հայտնի է միայն Կ. Ղաֆաղարյանի վերծանությամբ. «...յանուն իմ կատարել մինչ ի կատարումն սուրա դար։ Ուր Խալիսն և ճղովեսցի»⁴⁶։ Սուրա դար..., եթե վրիպակ չէ, ապա անհասկանալի է և կասկածելի։ Իրականում,

քարի վրա այդ մասում պարզ երևում են... սուրա գրերը և **Խ Լ** փակագիրը,

որը կարելի է վերծանել դար, դար, արդ և այլն։ Պարզվում է, որ սրանցից ըստ արտահայտած իմաստի տվյալ իրադրության մեջ ավելի հարմար է արդ շաղկապը և ոչ թե դար բառը, որ միանգամայն անհարիր է բնագրին։ Ակներև է, որ արձանագրության հատուցման բանաձևի նախադասությունը ավարտվում է սուրա բառով, որին հետևում է արդ շաղկապով սկսվող անեծքի ձևակերպման նոր նախադասությունը։

Դառնանք քննության առարկա արձանագրության բովանդակությանը։ Վերծանողի կարծիքով այն ՎՄի վանական կարգադրություն է հաշիկ վարդա-

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 77։

պիտի անունից զրված»⁴⁷ մեռած միսրանների հիշատակին պատարագաժամեր տալու մասին:

Քնազրի վերծանության մեջ մեր կատարած մասնակի լրացումներից և շտկումներից հետո պարզ է դառնում, որ այստեղ զործ ունենք ոչ թե վանահայր հաշիկի «վանական կարգազրույթյան», այլ ամբողջ եղբայրության, բոլոր միաբանների հաստատած կարգի կամ օրինականացման հետ, որով պատարագների որոշ քանակ է սահմանվում վախճանված միաբանների հիշատակին: Այդ է ցույց տալիս արձանագրության առաջին շարքը, որտեղ որոշակի շեշտված է «Յառաջնորդութիւն» (ուխտիս) հաշիկի...», այսինքն հաշիկի առաջնորդության ժամանակ, «...եւ միարան(f) ուխտիս հաստատեցաւ», ուրեմն հաստատել են ուխտի միաբանները և ոչ թե հաշիկ առաջնորդը:

Մեռած միաբանների հիշատակին տրվելիք պատարագների մասին նման սահմանումները հանդիպում են նաև այլ վանքերի արձանագրություններում (Հոռոմոս, Բագնայր, Բագաբան, Արջո առիճ, Խժկոնք, Հառիճ և այլն): Ամենուրեք դրանք շարադրվում են ոչ թե միաբանության առաջնորդի կամ վանահոր, այլ ամբողջ եղբայրության, բոլոր միաբանների անունից, թեև չի բացառվում, որ իրականում այդ կարգի հաստատման և իրականացման գործում վճռական դերը, այնուամենայնիվ, պատկանել է վանական հայրերին: Որքան բնորոշ է, օրինակ, Հառիճավանքի վանականների սահմանումը, որ փորագրված է զլխավոր եկեղեցու բարավորի վրա. «...մեմ հաղիսեցիմ հայր Պետրոս և այլ եղբարես հաստատեցաւ հալիսեցիկ կտաւ անջնջելի...» և հրապարակվում է պատարագներ կատարելու կարգը:

Պատարագների քանակը տարբեր էր տարբեր վանքերում՝ սակայն բոլոր դեպքերում դրանք սահմանվում էին հաշիկի առնելով վանական կենտրոնի հրնարավորությունները և խստորեն հետևելով հոգևոր հիերարխիային:

Պատարագներին պետք է մասնակցեին միաբանության բոլոր անդամները, ըստ որում ժամարանները կամ պատարագողները անմիջականորեն վարում էին արարողությունը, իսկ այն միաբանները, որոնք պատարագող չէին, պարտավոր էին տասը կանոն կարգալ հանդուցյալի բարեխոսության համար:

Արջո առիճի արձանագրության մեջ հենց այդպես էլ ձևակերպված է կարգը. «...ամենայն եղբայր: Ա: ժամ արասցէ եւ ու պատարագող չէ ժ կանոն աղաւթս արասցէ...»⁴⁸: Նույնը գտնում ենք նաև Խժկոնքում. «...ամենայն եղբայր: Ա: աւ պատարագ առնէ եւ ու շառնէ: Ժ: կանոն աղաւթս արասցէ...»⁴⁹:

Գալով Հովհաննավանքի մեր արձանագրության երրորդ տողի անհասկանալի բառերին, այդ բարդ նախադասության լեզված ստորոգյալները վերականգնելով կարելի է այն հասկանալ. ժամարան աւ: ա: ժամ [արասցէ], եւ ում միաբանէ՝ ժ կանոն կարգ կամ ժ կանոն կարգ [արասցեն]:

Ե. ՈՉ ԹԵ ԱՐԵՆ, ԱՅԼ ՍԱՄԵՆ (ՍԱՄՈՒՆԷ) ԿԱԶՄՈՂ

Նոյեմբերյանի շրջանի Կողբ գյուղի գերեզմանոցում, կիսավեր մատուռից փոքր-ինչ հարավ, ընդհանուր քանդակազարդ պատվանդանի վրա կանգնած են միջին չափերի ($2 \times 0,75 \times 0,19$ մ) երկու գեղաքանդակ խաչքար: Դրանցից հարավայինի թիկունքին գեղեցիկ խոշոր տառերով փորագրված է 9 տողանի մի

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 48:

⁴⁸ Ն. Ս ա Ր Գ ի ս յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 191:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 209:

արձանագրություն, որը գիտությունը հայտնի է միայն Մ. Բարխուդարյանցի արտագրությամբ⁵⁰:

Բնագրի տառաձևերը միանգամայն անվնաս են մնացել և հեշտությամբ են ընթերցվում, սակայն, շնայած դրան, Բարխուդարյանցի արտագրության մեջ տեղ են գտել մի քանի էական տարբերություններ, որոնք զգալի չափով աղավաղում են բնագրի իմաստը. այսպես, առաջին տողում թվագիրը պետք է լինի ՈՂԴ և ոչ թե ՈՂԳ, 4-րդ տողում պարզ կարդացվում է եղբարց նոցունց, հրատարակված է եղբարց ՈՒՆԾ, 5—6-րդ տողերում պետք է վերծանել հաւրեղրաւ իմո Յոհանա, այնինչ հեղինակը կարդացել է հաւրեղրաւ իմոյ Ոհանին: Սակայն ամենաէական աղավաղումը տեղի է ունեցել 8—9-րդ տողերում, խաչքարը կազմողների անունները վերծանելիս. բնագրում պարզ երևացող ՁՍԱՄԵԼ ԵՒ ՏԵՐԱԻԱԳ ԿԱԶՄՈՂ ԽԱԶԻՍ ՅԻՇԵՅԵՔ նախադասությունը հեղինակի մոտ այլափոխվել է՝ ՁԱԲԵԼ ԵՒ ՏԵՐԱԻԱԳ ԿԱԶՄՈՂ ԽԱԶԻՍ..., այսինքն Սամել (Սամուել) վարպետի փոխարեն խաչքարի կազմող է ներկայացվել Աբելը:

Հիմք ընդունելով արձանագրության այս սխալաշատ վերծանությունը՝ Ս. Բարխուդարյանը միջնադարյան քարգործ վարպետների մասին իր աշխատության մեջ տեղ է հատկացրել նաև սույն Աբելին՝ իբրև Կողբի խաչքարը կազմողներից մեկին⁵¹:

Իրականում, ինչպես ակնհայտ է դառնում արձանագրության ստույգ վերծանությունից, խաչարձանը, նրա պատվանդանը և դատելով քանդակների ոճից, նաև երկրորդ խաչքարը, Սարգիս քահանայի պատվերով կերտել է Սամել կազմողը Տերաւագի հետ միասին 1245 թ.⁵²:

Սամել կամ Սամուել կազմողը Կողբափոր գավառի այս ժամանակաշրջանի նշանավոր քանդակագործ-վարպետներից է. այդ են ցույց տալիս Կողբ գյուղի մերձակայքում պահպանված մի քանի խաչարձաններ, որոնք կրում են նրա ստորագրությունը. դրանցից ամենահայաշենը Կողբ գյուղից մոտ 3 կմ հարավ-արևմուտք, անտառում, կիսափուլ մատուռի մոտ, պատվանդանից ընկած խաչքարն է, որը կանգնեցրել է Վարդաշահը իր կենակից Անիփայի գերեզմանի վրա: Խաչքարի երեսը զարդարված է անխոցելի վարպետությամբ կատարված բուսական և հյուսկեն քանդակներով, իսկ թիկունքին փորագրված են կնոջ և երեխայի խորաքանդակներ, որոնցից վերը և աջ կողմում տեղավորված է հուշարձանի կերտման ընդարձակ արձանագրությունը:

Անիփայի խաչքարը և թիկունքի արձանագրությունը անձանոթ են բանասիրությանը, ուստի հարկ ենք համարում մեջ բերել բնագրի սկիզբը մեր հավաքածուից.

Ի Ո ԵՒ Ի Խ ԹՎԱԿԱՆԻ Հ[ԱՅՈՅ]

ՅԱՆՈՒՆ ԱՅ ԵՄ՝ ՎԱՐԴԱՇԱՀՍ ԿԱՆԳՆԵՅԻ Զ

ԽԱԶՍ Ի ՎԵՐԱ ՀԱՆԳԼՍՏԱՐԱՆԻ ԿԵՆԱԿՅԻ ԻՄ

ՈՅ ԱՆԻՓԱՅԻ, ԶԻ ԿԵՍԱԻՐԵ ՓՈԽԵՑԱԻ ՅԱՇԽ

ԱՐՀԵՆ ԵՒ ԵԹՈՂ ԶԻՍ ՍԳԱԼԻ

ԿԵԱՆԱԻՔ...

50 Մ. Բարխուդարյանց, Արցախ, էջ 395:

51 Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 143:

52 Մեզ ավելի հավանական է թվում այս անձանվան Տերաւագ ձևը. եթե բնագրի ՏԵՐ ընդհանուր տար սոսկ ԱԻԱԳ-ի հոգևորական լինելը, ապա փորագրված կլինեիր ՏՐ հավավված ձևով:

խաչքարի թիկունքի ստորին մասում, խորաքանդակների արանքում նույն տառաձևերով փորագրված է ՍԱՄՈՒԵԼ ԿՈՉՄՈՂ՝, որն, անշուշտ, խաչքարք կազմողի ստորագրությունն է:

Չնայած ժամանակների զգալի տարբերությանը (ՈՂ՝ (1245) — ՈՒՍ (1191) — 54 տարի), ոչ մի հիմք չկա այս խաչքարի կազմող Սամուելին և Սարգիս քահանայի պատվիրած զույգ խաչքարերը կազմող Սամուելն տարբեր անձներ համարելու: Պվելի հավանական է մտածել, որ Սամուել կազմողը Անիփայի խաչքարը կերտել է Երիտասարդ հասակում, 1191 թ., իսկ Սարգիս քահանայի խաչարձանները քանդակելիս նա արդեն ժերացած է եղել, ուստի աշխատել է Տեղաւազ կազմողի հետ միասին:

Սամել քարգործի մյուս հիշատակությունը պահպանվել է Կողբ գյուղից մոտ 3 կմ հյուսիս-արևմուտք, Կիսականգուն եռանավ բազիլիկ եկեղեցու «Տվարագեղցի» արևելյան մականոին: Այստեղ, փոքրիկ լուսամուտի շքանակին ագուցված զննագույն սրբատաշ բեկորի վրա քանդակված է հավասարակողմ խաչ, որի ներքևի մասում կարդացվում է 3 տողանի այո արձանագրությունը.

ՍԱՄԵԼ ԿՐ

ԵՅ ՅԱՂՈՔՍ

ՅԻՇԵՔ

Սամել կամ Սամուել վարպետի հաջորդ ձեռակերտը որոշ վերապահություններ համարում էնք «Տվարագեղցուց» դեպի հյուսիս, անտառի մեջ, պատմական գերեզմանոցում ընկած գեղաբանդակ խաչքարը: Շիշտ է, այստեղ չենք գտնում Սամուելն անվան հիշատակությունը, սակայն խաչքարի երեսի քանդակազարդերը, մանավանդ թիկունքին փորագրված երկու եզրայրների խորաքանդակները և արձանագրության տառաձևերը իրենց կատարման եղանակներով հիշեցնում են Անիփայի խաչքարը և վկայում, որ դրանք կերտել է նույն քանդակագործ-վարպետը: Այս խաչքարի արձանագրությունը ևս այլուստ հայտնի չէ, ուստի ավելորդ չենք համարում տեղադրել հուշարձանների պահպանության բաժնի արշավախմբային նյութերից.

ԵՍ՝ ՔԵՐՈՐԲՍ ԿԱՆՔՆԵՅԻ ԶԽԱԶՍ Ի ԲԱՐԵԽԱԻՍՈՒԹԻԻՆ]

ՈՐԿՈՅ ԻՄՈՅ ՏՈՒՆԱՆՍ ԵՒ ՄԽԻԹԱՐԱ, ԶԻ ԿԵՍԱԻՐԵ

ՎԱԽԶԱՆԵՅԱՆ, ԶՈՆՈՂՔՍ ԶՔԵՐՈՐԲ ԵՒ ԶԱԻԱՔՏԻԿԻՆ

ՅԻՇԵՅԷՔՂ,

ինչպես սովորական է հայ վիճագրության մեջ, տառնք որեւէ բացառության: Նույն բառի մեջ է գրի փոխարեն Ե նույնպես ապացույց է, որ անձանուկը այստեղ պետք է համարել ոչ թե ԱԻԱԿ-ը, ՏԻՐ որոշիչով, այլ ամբողջական ՏԵՐԱԻԱՔ բառը: